

ШЕКСПІР В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ

О.С.Пушкін назвав Шекспіра «батьком нашим», вважаючи його автором народної трагедії, яка народилася на площі і була тісно пов'язана з долею народу. «Особи, створені Шекспіром, — зазначав О.С.Пушкін, — не є ... типи певної пристрасті, певного пороку; а живі істоти, сповнені багатьох пристрастей, багатьох пороків, обставини розвивають перед глядачем їх різноманітні і багатосторонні характеристики...». Навче продовжуючи думку О.С.Пушкіна, В.Г.Белінський стверджував, що «кожний характер Шекспіра — живий образ, який не має в собі нічого абстрагованого, — він немовби взятий цілком і без жодних поправок і переробок з повсякденної дійсності».

В.Гюго проголосив Шекспіра «богом театру, а Р.Роллан вбачав у ньому «творця надлюдської сили, найкращого з поетів». Й.Гете порівнював вражаючу силу і реалізм творчості Шекспіра з «книжкою людських дол», сторінки якої перегортає вихор життя.

П'єси Вільяма Шекспіра перекладено багатьма мовами народів світу, серед яких чільне місце займають і переклади українською мовою.

Першою спробою інтерпретувати шекспірівський текст українською мовою був переклад пісні Дездемони, який став віршем «Вєрба» — вільним переспівом у дусі українських народних пісень сентиментального звучання:

*Ой вербице зелена,
Вєрбонько моя!
Під вербою зеленою
Дівочка сиділа
І бідную головоньку
Долі похилила...*

Автором цього твору був відомий літературознавець, мовознавець, історик, один із представників Харківської школи романтиків Микола Іванович Костомаров (1817 — 1885), він зробив цей переклад у кінці 40-х рр. XIX ст.

Захоплення Шекспіром позначилося і на творчості українського кобзаря Тараса Григоровича Шевченка (1814 — 1861). Першим виявом інтересу Шевченка до Шекспіра була ілюстрація до трагедії «Король Лір», виконана технікою гальваноакустики і вміщена в брошурі Франца Кобелля «Гальванографія», виданій на початку 1843 р. Згадану гравюру Шевченка І.Ваніна описує так: «Король Лір зі своїм вірним блазнем укрилися від негоди під скелею. Здається, в цю страшну ніч сама природа протестує проти людської несправедливості, жертвою якої стає колись сильний і могутній володар. Блискавиці прорізують небо, розгніваний океан кидає на берег високі, спінені хвилі. Буйний вітер рве одяг, розвіває сиве волосся старого. Вся постать Ліра виражає душевну збентеженість, на обличчі біль і скорбота. Знехтуваний рідними дочками, втративши близьких, він сперся на плече єдиної відданої людини — свого блазня. Та, незважаючи на страждання, Лір не втратив величчя і гордовитої статури короля».

За свідченням сучасника, в одному з альбомів Шевченка було зображення Короля Ліра, намальоване сепією. Як згадує вихованець Петербурзької Академії Мистецтв художник В.В.Ковальов, «Енергійна фігура короля була майже голою з факелом в

руках. Божевільний король біг, намагаючись підпалити свій палац. Мені ніколи не доводилося бачити «Короля Ліра» в такому стані на сцені під час виконання цієї ролі найкращими артистами. Ескіз Тараса Григоровича справляє сильне враження і своїм ефектним освітленням...».

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819-1897) до перекладу творів Шекспіра звернувся наприкінці 70-х рр. XIX ст. Великого англійського драматурга він сприйняв за монографією німця Гервінуса «Шекспір» (1849-1850), у якій Шекспір трактувався як геній, що стоїть вище упереджень, вище свого часу і свого народу, як моральний учитель і провідник людства. Виходячи з цього, Куліш хотів свій перший том перекладів Шекспіра супроводити перекладеною передмовою Гервінуса («Як велико цінують німці Шекспіра») і частиною «Вступу», але перший том надрукований не був і побачив світ лише в 1930 р. Проте роботу Куліш продовжив, і вже на 2 січня 1882 р. готовими до друку були два томи — I: «Отелло», «Троїл і Крессіда», «Комедія помилок»; II: «Король Лір», «Коріолан», «Приборкана гоструха», перший з яких вийшов у світ цього ж року. На 1886 р. Куліш переклав ще 6 п'єс: «Юлій Цезар», «Багацько галасу знечевля», «Макбет», «Антоній і Клеопатра», «Міра за міру», «Гамлет», проте шлях їх до друку був нелегкий. Лише у 1899-1902 рр. усі переклади Куліша вийшли у світ за редакцією і передмовами І.Франка, який в цілому дав схвальну оцінку «Гамлету», «Макбету», «Ромео і Джульєтті», «Приборканій гострусі», хоча й були суттєві критичні зауваження до цих перекладів.

Поляк, родом з України, Павлин Свенціцький у 1865 р. в журналі «Нива» надрукував під псевдонімом Павло Свій I дію трагедії «Гамлет», в якій досить вірно передав думки оригіналу.

Юрій Федькович (1834 — 1888), добре знаючи німецьку, ознайомився з творами Шекспіра в німецьких перекладах. І першим творчим звертанням до шекспірових творів стала драматична переробка комедії «Приборкання непокірної», яка з'явилася 1872 р. у «Правді» під назвою «Як козам роги виправляють». Вона викликала критичну оцінку М.Драгоманова, яку через багато років підтримав І.Франко.

На початку 70-х рр. Федькович переклав трагедії «Макбет», «Гамлет», які були видані лише в 1902 р. за редакцією та передмовою І.Франка.

Видатний поет, перекладач, драматург, діяч театру Михайло Петрович Старицький (1840-1904) у своїх перекладах поривав з традицією переспіву і заклав основи мистецтва адекватного перекладу. Важливою часткою перекладацької справи Старицького був переклад Шекспіра. Так, 1877 р. він переклав «Гамлета», надрукованого лише в 1882 р. Це перше українське видання шекспірового твору було коментованим. Перекладач написав до нього передмову й пояснення. У своїй роботі Старицький звертався до французьких, німецьких, польських і російських перекладів, працював і над оригінальним текстом — виданням Пейна Кольєра і «Кембріджським виданням» за редакцією В.Кларка і В.Райта. «Поставивши за мету популяризацію творчості великого драматурга, Старицький намагався зробити

переклад дохідливим, зрозумілим. Цим зумовлено характер відступів від оригіналу», — зауважує М.С.Шаповалова.

Великого значення надавав перекладові Шекспіра, впровадженню шекспірових творів на українську сцену Марко Лукич Кропивницький (1840-1910). У 1890-ті рр. він переклав «Отелло» і працював над перекладом «Венеціанського купця», а 1902 р. домогся дозволу цензури на постановку свого перекладу в Східній Україні. Мова перекладу Кропивницького була чиста і природна.

Впливу Шекспіра зазнала і творчість Панаса Мирного (1849-1920). Збереглося два рукописи перекладу «Макбета», зроблених, очевидно, задовго до 1832 р. Неопублікованим за життя Мирного виявився переклад «Короля Ліра», зроблений протягом 1895-1897 рр. Уперше ця праця вийшла у світ тільки в семитомному зібранні творів письменника у 1971 р.

Іван Якович Франко (1856-1916) відіграв винятково велику роль у розвитку перекладу в Україні, який розглядав як органічну частину літературного процесу. Перекладати Шекспіра Франко розпочав у 1879 р., і першою спробою був переклад уривка з першої дії трагедії «Король Лір». Першим в Україні Франко розпочав перекладати шекспірівську лірику. Так, у 1882 р. він переклав 14, 76, 143 сонети, з яких 76 був одразу надрукований, а 14 і 143 — у 1925 р.; у 1895 р. переклав 130, 131, 96 сонети, а у 1906 р. — 29, 30, 66, 28, 31.

Залишилися лише уривки з перекладеної у 1884 р. драми «Буря». Після редакторської праці над перекладами П.Куліша Франко почав перекладати «Венеціанського купця» (1912), який був виданий лише в 1956 р.

На відміну від більш довільних перекладів сонетів, у перекладах драм позначається нахил Франка до строгої відповідності оригіналові. У них повно передано зміст, чергування вірша і прози, збережено шестистопний ямб.

Чималий внесок у справу українського перекладу зробив Франко як редактор перекладів Федьковича і Куліша.

Великий вплив мали драми і лірика Шекспіра на творчість Лесі Українки (1871-1913). Перші спроби перекладу Шекспіра зроблено Лесею Українкою 1896 р., коли вона виконала уривок монологу Джульєтти з «Ромео і Джульєтти» (дія 3, сцена 2) і вклала його в уста Люби в драмі «Блакитна троянда» (дія 3, вихід 12), але на цьому перекладацька праця припинилася, хоча переклад дуже точний, гнучкий і звучний.

Присутній Шекспір і у творах Миколи Вороного (1871-1942), зокрема до вірша «Credo» епіграфом взято слова Троїла з драми «Троїл і Крессіда» в перекладі П.Куліша, а у поезії «Нудьга гнітить» відчутний гамлетівський монолог.

Редагуючи переклад «Ромео і Джульєтти» П.Куліша, М.Вороний подав власні переклади пісні і прологу, і у 1928 р. було видано «Ромео і Джульєтту» П.Куліша за редакцією М.Вороного.

Надихала творчість Шекспіра і Максима Тадейовича Рильського (1895-1964). На початку 30-х рр. Рильський переклав трагедію «Король Лір», а згодом — комедію «Дванадцята ніч», уривки з яких друкувалися 1939 р., повний переклад трагедії вийшов 1941 р., а комедії — 1950. Як зазначає М.С.Шаповалова, «...Рильський не стільки перекладає у звичайному розумінні цього слова, скільки тво-

рить українські оригінали творів світової поезії. В його перекладах вражає могутня мовна дисципліна, широта й легкість, безконечна віртуозність, різноманітність засобів... Його переклади демонструють безмежні можливості сучасної української поетичної мови».

Ось як, наприклад, перекладено один із кульмінаційних монологів Ліра.

Оригінал:

*Doth any here know me? This is not Lear:
Doth Lear walk thus? speak thus? Where are his eyes?*

*Either his notion weakens, his discernings
Are lethargied — Ha! waking? 'tis not so.
Wo is it that can tell me wo I am?*

М. Рильський, на думку В.Різуна, зберігав короновану зверхність Ліра у його словах і водночас розгубленість старого. Але його переклад тяжіє до самозавершеності, коли в оригіналі наявні короткі уривчасті речення:

*Хто тут мене впізнає? Це ж не Лір!
Чи ж Лір так ходить, так говорить? Ні!
Чи він осліп? Чи розум затуманився?
Чи в сон у непробудний він заправ?
Тут щось не те. Скажіть одверто, хто я?*

Певну «згладжуваність» мови в перекладах Рильський визнавав, говорячи: «Подекуди в мене шекспірівські герої говорять надто плавно, надто «красиво». Каюсь. Тепер багато чого я зробив би не так».

«Рядок оригінальних творів М. Рильського, — на думку В.В. Коптілова, — тяжіє до самодостатньої завершеності, поет порівняно рідко звертається до рвучких інтонаційних зламів, тому й у перекладі «Короля Ліра» він прагне урівноважити розбурханий синтаксис Шекспіра тим, що в кожен рядок вкладає відносно закінчену частину фрази».

У своїй перекладацькій діяльності Микола Платонович Бажан (1904-1983) звернувся до п'єси «Буря», переклад якої, на думку М.С.Шаповалової, «позначений високою поетичною культурою і значним здобутком мистецтва перекладу Шекспіра українською мовою».

Василь Олександрович Мисик (1907-1983) переклав у 60-ті рр. трагедію «Тимон Афіньський», яка до того часу українською мовою не відтворювалась. Незважаючи на те, що перекладач збільшив кількість віршових рядків, переклад є повним, точним, зберіг основні особливості поезики Шекспіра.

У 1930 р. український поет і письменник Теодосій Осьмачка (1895-1962) переклав «Макбета» Шекспіра, який був надрукований цього ж року. У 1953 р. в Ганновері у журналі «Україна і світ» (ч.18) була надрукована сцена 4 другої дії «Генріха IV», проте цей переклад не задовольнив Т. Осьмачку, і у 1961 р. у Мюнхені за редакцією і вступними статтями І.Костецького було надруковано «Макбета» і «Генріха IV». Перекладач збільшив кількість віршових і прозових рядків. Але, на думку В.Жили, Осьмачка дає «максимально точне відтворення шекспірівського ідейного задуму, ...зберігає його синтаксичні й ритмічні тонкощі, ...емоційність. Між автором оригіналу й перекладачем помічаємо якесь внутрішнє спорідненість...». Особливо це спостерігається при передачі Осьмачкою пролога, або індукції (термін, ужитий Осьмачкою), яким Шекспір об'єднує обидві частини п'єси, створює загальний настрій. Англійський оригінал складається, за спостереженням В.Жи-

ли, з 40 рядків (296 слів), Осьмачка передає його 48 рядками (244 слова).

Український поет Леонід Гребінка (1909-1941) повний переклад «Гамлета» здійснив у 1939 р., проте у воєнному лихолітті машинопис загубився, і лише в 70-х рр. його віднайдено і в 1975 р. надруковано у журналі «Всесвіт». Перекладаючи «Гамлета», Гребінка, напевне, користувався перекладом П. Куліша, але залишився, на думку Я. Славутича, цілком незалежним. Гребінчин переклад, хоч адекватно передає зміст трагедії, зменшує поетичні прикраси, властиві Шекспірові, щоб зробити текст більш дохідливим.

Серед шекспірових творів значне місце посідають сонети, до перекладу яких, за словами Я. Рудницького, зверталися, окрім І. Франка, Павло Грабовський, Максим Славинський, Василь Онуфрієнко, Яр Славутич, Олег Зуєвський, Ігор Костецький, Остап Тарнавський, Святослав Гординський, Святослав Караванський, Дмитро Паламарчук.

Останнім часом перекладами сонетів Шекспіра займалися Олекса Веретенченко, Андрій Легіт тощо.

№ 30

*На раду тихих і солодких дум
Я друзів кличу — та не чують друзі,
Минулі втрати навівають сум,
І марно я зітхаю у притузі.
Я плачу, хоч не знав ніколи сліз,
Багато полягло у домовину,
Мою любов оплакую, і скрізь
Я стогоном стогну, що не зустріну,
Прибитий і знеложений, я стих,
Я занімів од муки і відчаю:
Росте рахунок злигоднів моїх,
І все дорожчу жертву я складаю.
Коли ж на тебе гляну, друже мій,
І втрат нема, і знову супокій.*

(Переклад Олекси Веретенченка)

*Коли у тиші серед дум високих
Я викликаю пам'ять давніх днів,
Оплакуючи смерть щасливих років
І найдорозжчих, і близьких мені,
Що відійшли в навісну теміню ночі,
Таких привітних, мрійних, дорогих,
То від скорботи туманіють очі,
І марно хочу чути голос їх.
Тоді, чоло склонивши у печалі,
Слізьми плачу їм за святу любов,
Немов цього вони раніш не знали
І хочуть бути оплаканими знов.
А лиш тебе зустріну, друже милий,
Мов рідних воскресаю із могили.*

(Переклад Андрія Легота)

Більш вдалим перекладом цього сонета філософської тематики, у якого невизначений адресат, є переклад А. Легота.

Дуже цікаве дослідження стосовно перекладів шекспірового «Гамлета» провів Яр Славутич, перекладач, літературознавець, професор Альбертського університету (Канада). Він з'ясував, що 7 перекладів «Гамлета» надруковано повністю (Михайла Старицького, Пантелеймона Куліша, Юрія Федьковича, Віктора Вера, Григорія Кочура, Юрія Клена, Леоніда Гребінки), 2 (Павлина Свенціцького, Ігоря Костецького) — у уривках, а 3 — у рукописах (Гната Хоткевича, Якова Жарка, Михайла Рудницького).

Яр Славутич зробив детальний порівняльний аналіз перекладів «Гамлета» М. Старицьким, П. Ку-

лішем, Г. Кочуром, Ю. Кленом, І. Костецьким, Л. Гребінкою з оригіналом. У результаті дослідник дійшов висновку, що у перекладі М. Старицького монолог Гамлета «великою мірою нагадував тогочасну дійсність в Україні під царським устроєм, що прагнув обмежувати українську націю в її культурному розвитку. Саме тому слова «To be, or not to be...» М. Старицький перекладає «Жити чи не жити...». Адже йшлося про життя чи смерть нації, якій забороняли читати рідною мовою.

Кулішів переклад більш точний (іноді навіть буквальный), ближчий до першотвору, ніж переклад М. Старицького. Якщо Старицьким використано не ямб, а хорей у стилі сербських епічних пісень, то у Куліша ця тональність краща завдяки ямбові, проте в окремих випадках його лексика надто книжна, архаїчна.

Кочурів переклад, на думку Яра Славутича, не скрізь точний, але адекватний, відповідний першотворові. Гамлетів монолог сприймається як зразок у відтворенні майже всіх відтінків англійської мови. Збережено у перекладі і відповідний високий стиль, і метафори тощо. «Правдива поезія!» — стверджує дослідник, але зазначає, що у своєму перекладі Г. Кочур повністю залежний від Ю. Клена: «...порівняння окремих суміжних рядків чи висловів ясно вказує на виразну текстуральну подібність». І Яр Славутич робить припущення, що Г. Кочур виконав ґрунтовне редагування Кленового перекладу і підписав його своїм іменем, оскільки згадувати еміграційного поета в Україні було заборонено.

Переклад Ю. Клена (дійсне прізвище цього відомого поета на Заході Освальд Бургард) вийшов у Торонто за 4 роки до появи Кочурового (1960) і становить майже буквальный переклад з оригіналу; він виконаний доброю мовою, що задовільно передає першотвір. Як зазначає Я. Славутич, Кочурів переклад, порівняно з цим, «виграє лише кращою тональністю і певним шліфом».

Називаючи І. Костецького «модерністом», «любителем нетрафаретних висловів», Я. Славутич відмічає зниженість лексики перекладача, наближеність її до бурлескної («захтів», «стусани», «шпигачки», «цяця»). «Задумливий Гамлет, з «очима духа», прагнучи осмислити «буття чи небуття», перетворюється майже у блазня, якщо не в дядька Пархома. Те, що було втаємничене, стає звичайним, без глибокого сенсу, який завжди присутній у першотворі».

Гребінчин переклад надається більше для сцени, для слухача, однак він не знижується до простакта І. Костецького, — зазначає Я. Славутич.

Для прикладу дослідник наводить рядки монологу Гамлета з оригіналу і перекладів.

Оригінал:

*Whether 't is nobler in the mind, to suffer
The slings and arrows of outrageous fortune,
Or to take arms against a sea of troubles,
And by opposing end them?*

Кулішів переклад:

*Що благородніше в душі: терпіти
Праці і стріли злющої фортуни,
Чи збунтуватись проти моря туч
І бунтуванням їм кінець зробити?*

Кленів переклад:

*Що для душі шляхетніше: терпіти
Всі стріли і каміння злої долі,
Чи враз повстати проти моря мук,
Ім край поклавши?*

Кочурів переклад:

*В чім більше гідності: терпіти мовчки
Важкі удари навісної долі
Чи стати збройно проти моря мук
І край покласти їм борню?*

Гребінчин переклад:

*Що благородніше? Коритись долі
і біль від гострих стріл її терпіти,
А чи, зіткнувшись в герці з морем лиха,
Покласти край йому?*

Своєрідними є переклади комедій, оскільки англійська мова надзвичайно компактна; Шекспір дуже часто оперує образами і поняттями, які були зрозумілі лише в його час; а також своєрідними є шекспірівські дотепи, натяки, гра слів тощо. Саме особливостям перекладу комедій Шекспіра присвячена праця Д.М. Вавринюк, у якій порівнюються переклади М.Рильського, М.Тобілевич, І.Кочерги, І.Стешенко, П.Куліша тощо.

Ось типовий приклад шекспірівської гри слів з комедії «Віндзорські чарівниці» (дія I, сцена 3).

Оригінал:

Falstaff. My honest lads, I will tell you what am about.

Pistol. Two yards, and more,

Falstaff. No guips now, Pistol! Indeed I am in the waist two yards about; but I am now about no waste; I am about thrift.

Переклад Марії Тобілевич:

Фальстаф. Чесні мої хлопці, я хочу вам сказати, що отут у мене...

Пістоль. Та ярди два в обхваті, як не більше.

Фальстаф. Не до жартів мені тепер. Пістоль,

Може, дійсно в поясі у мене два ярди.

Але справа йде зараз не про міри, а про заміри...

У перекладі перша репліка Фальстафа залишається незакінченою, її докінчує Пістоль; таким чином тут обійдена необхідність використати двозначне слово, що відповідало б зворотів «to be about». Втрачу гри слів «waist» і «waste» перекладач намагається компенсувати використанням слів з подібним звучанням: «міри» і «заміри». Через те в перекладі втрачається дотепна гра слів-омонімів, залишається тільки наближене відтворення змісту даної репліки.

Відомо, що Шекспір часто самим прізвиськом давав характеристику даної дійової особи, наприклад, *Shallow* — пустий, *Slender* — слабкий, *Simple* — простодушний, *Sly* — хитрий і т.п. І при перекладах виникає загроза або порушити принцип збереження національного характеру п'єси, або дисгармонії з прізвиськами інших дійових осіб, прізвиська яких перекласти не можна (наприклад, Фальстаф). Якщо при перекладі залишити прізвиська у їх англійському звучанні, втрачається один із елементів гумору. Незважаючи на це, деякі прізвиська перекладаються, наприклад, прізвиська поліцаїв *Dogberry* і *Verges* з комедії «Багато галасу з нічого» в перекладі І.Стешенко передані як Кизил і Дрючок, у П.Куліша — Дерен і Кислиця. І.Франко в передмові до комедії «Приборкана гоструха» в перекладі П.Куліша пропонує перекласти прізвиська *Sly* як Хитрун. М.Рильський в перекладі «Дванадцятої ночі» вдало передає місце, де сер Ендрю Егчік думає, що слово «accost», яке сер Тобі вживає в значенні дієслова «звернутися, заговорити до когось», — це прізвиське служниці Марії.

Оригінал:

Sir Toby. Accost, Sir Andrew, accost.

Sir Andrew. What's that?

Sir Toby. My niece'r chambermaid.

Sir Andrew. Good Mistress Accost, I desire better acquaintance.

Maria. My name is Mary, sir.

Sir Andrew. Good Mistress Mary Accost.

Sir Toby. You mistake, knight: «accost» is front her, board her, woo her, assail her.

Переклад М. Рильського:

Сер Тобі Белч. Приступай, сер Ендрю, приступай!

Сер Ендрю. Хто це?

Сер Тобі Белч. Покоївка моєї небоги.

Сер Ендрю. Люба панно. Приступай, мені хочеться з вами ближче познайомитись.

Марія. Моє ім'я — Марія, пане.

Сер Ендрю. Ласкава панно Маріє. Приступай!

Сер Тобі Белч. Ви помилились, рицарю, приступай — це значить атакуй її, штурмуй її, добивайся її, нападай на неї.

Окрім названих авторів, твори Шекспіра перекладав Борис Тен та інші майстри.

Видання «повного Шекспіра» в Україні було здійснене в 1984-1986 рр. Для цього існували всі необхідні передумови, зокрема значна кількість перекладених п'єс, представлених у тритомнику 1964 р., наявність кваліфікованих перекладацьких кадрів.

Видання містить у собі всі твори Шекспіра: 37 його п'єс (і частини історичних хронік «Генріх IV» та «Генріх VI»), 2 поеми («Венера й Адоніс», «Лукреція»), 154 сонети, окремі поезії. Поза виданням залишилися твори, лише почасти написані Шекспіром (історична хроніка «Едуард III», драма «Два благородні родичі», фрагмент із драми «Томас Мор»). Переклади здійснено класиками українського перекладу — М.Рильським, М.Бажаном, В.Мисиком, Б.Теном, Л.Гребінкою, М.Лукашем, Ю.Лісняком.

Література

1. Вавринюк Д.М. Деякі засоби гумору в перекладах комедій Шекспіра на українську мову // Мовознавство: Наукові записки. — Т.ХVI. — К., 1961. — с.76-85.

2. Ваніна І. Українська шекспіріана. — К.1964.

3. Жила В. Генріх IV в українському перекладі // Українська шекспіріана на Заході / Упор. Яр Славутич. — Едмонт (Канада), 1987. — с. 20-30.

4. Коптілов В.В. Актуальні питання українського художнього перекладу. — К., 1971.

5. Наливайко Д. Шекспір — українською // Літературна панорама. 1987: Збірник. — К., 1988. — с. 187-191.

6. Одарченко П. Леся Українка та Шекспір // Українська шекспіріана на Заході — 2 / Упор. Яр Славутич. — Едмонт (Канада), 1990. — с.5-22.

7. Одарченко П. Шевченко і Шекспір // Українська шекспіріана на Заході / Упор. Яр Славутич. — Едмонт (Канада), 1987. — с.5-13.

8. Різув В. «Король Лір» у перекладах М.Рильського, Б.Пастернака, Ю.Гаврука // Взаємозв'язки літератур братніх народів. — К., 1978. — с. 105-116.

9. Рудницький Я. Праця про українські переклади Шекспірових сонетів // Українська шекспіріана на Заході / Упор. Яр Славутич. — Едмонт (Канада), 1987. — с.50.

10. Рильський М. Своє кровное дело // Литературная газета. — 1975. — 26 марта.

11. Скрипник Т.М. Не повторюватись, а шукати. З досвіду вивчення сонетів Шекспіра. 9 клас // Зарубіжна література в навчальних закладах. — 1996. — № 5-6. — с. 38-40.

12. Славутич Я. To be, or not to be в українських перекладах // Українська шекспіріана на Заході / Упор. Яр Славутич. — Едмонт (Канада), 1987. — с. 31-40.

13. Славутич Я. Гамлетів монолог To be, or not to be у перекладі Леоніда Гребінки // Українська шекспіріана на Заході — 2 / Упор. Яр Славутич. — Едмонт (Канада), 1990. — с. 55-59.

14. Шаповалова М.С. Шекспір в українській літературі. — Львів, 1976.

Н.І. ТАРАСОВА,
кандидат філологічних наук
Полтава